

بررسی جایگاه الگوی مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت و ارزیابی میزان تحقق آن در اهداف مصوب دوره متوسطه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران

علی مقدمزاده*، حسن نجفی**

دکتر مهدی سبحانی نژاد***

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۸/۲۶

تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۲/۰۵

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی جایگاه الگوی مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت و ارزیابی میزان تحقق آن در اهداف مصوب دوره متوسطه جمهوری اسلامی ایران انجام شده است. روش پژوهش توصیفی شامل تحلیل اسنادی و تحلیل محتوا و رویکرد آن کاربردی است. جامعه پژوهشی شامل متون مرتبط با فرهنگ ایثار و شهادت و نیز متن اهداف مصوب دوره متوسطه است که با توجه به ماهیت موضوع و محدودیت جامعه پژوهشی، از نمونه‌گیری صرف نظر شده و کل جامعه آماری مورد بررسی واقع شده است. ابزارهای اندازه‌گیری، فرم فیش برداری و سیاهه تحلیل محتوا بوده است. داده‌های اسنادی به شیوه کیفی و داده‌های تحلیل محتوا با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون مورد بررسی قرار گرفته‌اند. عمده‌ترین یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که: ۱. چارچوب مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت پس از بررسی مدارک و مستندات مرتبط در ۴ محور و ۴۳ مؤلفه تدوین شد. ۲. در مجموع ۳۸ مرتبه به مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت توجه شده که میزان فراوانی آن در اهداف اعتقادی، اخلاقی، علمی و آموزشی، فرهنگی و هنری، اجتماعی، زیستی، سیاسی، اقتصادی به ترتیب ۷، ۸، ۱، ۸، ۱، ۹، ۴ است. ۳. در بین محورهای مورد بررسی، صفات عملی ایثار و شهادت با میزان بار اطلاعاتی ۰/۸۴۲ و ضریب اهمیت ۰/۷۱۱ بیشترین توجه را به خود اختصاص داده، این در حالی است که به محور پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت با میزان بار اطلاعاتی ۰/۰۰۳ و ضریب اهمیت ۰/۰۰۳ توجه بسیار کمتری شده است.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ ایثار و شهادت، اهداف مصوب، دوره متوسطه، تحلیل محتوا.

* - نویسنده مسئول: دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مطالعات برنامه درسی دانشگاه شاهد.

** - دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه علامه طباطبائی.

*** - دانشیار دانشگاه شاهد.

مقدمه

فرهنگ، اساس پیشرفت و تعالی انسان‌ها و نشان‌دهنده اصالت یک ملت است. در تمام جوامع بشری، ارزش‌هایی وجود دارد که بنیان اصلی فرهنگ آن جامعه را شکل می‌دهند. اهمیت و جایگاه این ارزش‌ها به گونه‌ای است که هر ملتی، هویت و حیات اجتماعی و سیاسی خود را در پای‌بندی و احترام به آنها و انتقال کامل آن به نسل‌های آینده می‌داند. فرهنگ ایثار و شهادت^۱ یکی از این ارزش‌هاست که در تمام جوامع دارای ارزش و جایگاه ویژه‌ای است و به عنوان یک فرهنگ رشدیافته و مترقی، جزء برترین مفاهیم الهی و از والاترین ارزش‌هایی است که یک فرد متعهد و پای‌بند به ملاک‌های انسانی و اخلاقی می‌تواند به آن مقام دست یابد (غلامی علوی، ۱۳۹۳: ۹).

ایثار و شهادت در میان مجموعه مفاهیم و اصطلاحات ارزشی اسلام دارای جایگاه و مرتبت خاصی است. آموزه‌های اسلامی برای هر کدام از واژه‌های ارزشی دو صورت قائل شده است: صورت یا وجه نظری و صورت یا وجه عملی. وجه نظری مربوط به ادراک و فهم واژه یا مفهوم می‌شود و مقدمه وجه عملی است و مرتبه یک مفهوم یا واژه ارزشی زمانی تعیین می‌یابد که از مرتبه نظر خارج و به مرتبه عمل قرین شود. لذا تجلی ارزش یک واژه یا مفهوم ارزشی از نگاه اسلام و قرآن در خروج از مرتبه نظر و ورود به مرتبه عمل است. اما خاستگاه مرتبه عمل، مرتبه نظر است و لذا ادراک نظری شرط لازم برای اقدام عملی است. برای عملی ساختن یک مفهوم ارزشی، در مرتبه اول باید زمینه‌های لازم و شرایط مقتضی برای ادراک نظری آن مفهوم در حد کمال را فراهم آوریم و انجام این مهم جز از طریق تعلیم و تربیت امکان‌پذیر نیست و تعلیم و تربیت اثربخش نیز جز در سایه برنامه‌ریزی دقیق و سیاست‌گذاری‌های آگاهانه میسر نمی‌شود (مزیدی، ۱۳۹۰: ۶).

بیان مسئله

هدف کلی آموزش و پرورش در هر جامعه‌ای این است که هر فرد را طبق الگوی اعتقادات و ارزش‌های فرهنگی، دینی، اجتماعی و سیاسی خود تربیت کند و انسانی متناسب و شایسته آن

جامعه تحویل دهد. بر همین اساس، هر جامعه‌ای از انسان مطلوب خود تصویری دارد و غایت معینی برای آموزش و پرورش قائل است. از این رو برای تعیین اهداف، مستلزم ملاحظات فلسفی، دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است و نظام آموزشی، مهم‌ترین عنصر در انتقال ارزش‌های دینی در یک جامعه به حساب می‌آید (خوش‌قدم خو و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۷۱).

لذا شورای عالی آموزش و پرورش در جلسه شماره ۶۲۶، کمال انسان در نظام تعلیم و تربیت اسلامی را رسیدن به قرب الهی تصویب نمود. در مرحله بعد، در جلسه شماره ۶۴۷، اهداف دوره متوسطه جمهوری اسلامی ایران تصویب کرد. در این مصوبه آمده است در راستای مأموریت آموزش و پرورش و جهت‌دهی به رشد همه‌جانبه دانش‌آموزان بر پایه تعالیم و دستورات دین مبین اسلام، مدیران، برنامه‌ریزان و همه افرادی که در تعلیم و تربیت دانش‌آموزان نقشی برعهده دارند، مکلف‌اند در برنامه‌ریزی امور، سازمان‌دهی فعالیت‌ها و انجام وظایف مربوط به گونه‌ای اقدام کنند که با پایان دوره تحصیلی، دانش‌آموزان به اهداف تعیین شده دست یابند (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۷۹).

بنابراین با عنایت به اینکه یکی از اهداف راهبردی نظام جمهوری اسلامی ایران، نشر و بازتولید^۱ فرهنگ ایثار و شهادت است و با توجه به نقش محوری نهاد آموزش و پرورش در این زمینه، برآنیم تا در پژوهش حاضر به بررسی این مسئله بپردازیم که چارچوب مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت کدام است و در اهداف مصوب دوره متوسطه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران به چه میزانی تحقق یافته است؟

اهمیت و ضرورت پژوهش

با توجه به اینکه مهم‌ترین سرمایه هر ملت، جوانان آن کشور هستند و طرز فکر، نگرش، رفتار و روحیه نسل جوان هر مرز و بوم تعیین‌کننده خط‌مشی آتی کشور خواهد بود، نوجوان و جوان اگر پایه‌های فکری مستحکم و صحیحی داشته باشد، در آینده به فردی مفید تبدیل خواهد شد و بالعکس اگر از پایه‌های سست فکری و عقاید و فرهنگ غلط پیروی کند، فردی متزلزل و

بی‌هویت خواهد شد. در دنیای معاصر که دشمنان با تهاجم فرهنگی^۱ در عرصه جنگ نرم^۲ هر روز سعی دارند به ترفندی جوانان را از باورهای ارزشی خود دور سازند و آنان را بی‌هویت و پیرو فرهنگ غرب کنند، تربیت فرزندان در پرتو فرهنگ ایثار و شهادت می‌تواند ضامن رشد و تعالی اخلاقی و معنوی آنان و بهترین و قوی‌ترین سازوکار در این راستا باشد (حیدری، ۱۳۹۲: ۷۱).

بنابراین انتقال این ارزش‌ها به نسل جدید از اهمیت بسزایی برخوردار است و نخستین راه در انتقال و نهادینه‌سازی این فرهنگ، تعلیم و تربیت است. از این رو، نظام آموزشی کشور، بایستی شکوفایی و پرورش این عناصر ارزشی بنیادین را سرلوحه اهداف و برنامه‌های خود قرار دهد (سعیدمنش، الهی، ۱۳۸۹: ۱۸۶).

تعریف مفاهیم اصلی

ایثار: این کلمه به معنای بذل و بخشش، ترجیح دادن بعضی بر بعضی دیگر، گذشت کردن از حق خود برای دیگران، غرض دیگران را بر غرض خویش مقدم داشتن، منفعت غیر را بر مصلحت خود مقدم داشتن، دیگری را در رساندن به منفعت و دفع مضرت بر خود مقدم داشتن آمده است (دهخدا، ۱۳۷۶، ج ۳: ۳۱۶۶). ایثار در اصطلاح دانش اخلاق، دومین نوع از انواعی است که تحت فضیلت «سخا» قرار دارد و مراد از آن این است که انسان از آنچه خود بدان نیاز دارد، جوانمردانه بگذرد و آن را به دیگری که بدان نیازمند است ببخشد و این گذشتن و بخشیدن که همانا دیگری را بر خود برگزیدن است، ملکه نفس آدمی شود (دایرة المعارف تشیع، ۱۳۷۵: ۷۸).

شهادت: مرحله و درجه پایانی ایثار «شهادت» است و آن را می‌توان کامل‌ترین جلوه ایثار دانست. در اسلام کشته شدن آگاهانه در راه آرمانی مقدس و پاک که به تعبیر قرآن «فی سبیل الله» نامیده می‌شود، شهادت نام دارد (علی اکبری، ۱۳۸۹: ۱۷۶).

فرهنگ ایثار و شهادت: عبارت است از مجموعه آگاهی‌ها، باورها، آداب و اعتقادات و اعمالی که موجب وصل انسان به عالی‌ترین و والاترین درجه ایثار و کمال، یعنی مرگ آگاهانه در

1- Cultural Invasion
2- Soft War

راه خدا می‌شود و همچنین هرگونه آثار باقی مانده از شهدا و ایثارگران درباره ایثار، شهادت، شهید، سیره و روش و پیام شهیدان و بالاخره تربت پاک و مقدس آنان بخشی از این فرهنگ است (غفاری هشجین و افضلیان اسلامی، ۱۳۹۰: ۲۷).

اهداف مصوب دوره متوسطه: منظور اهداف مصوب شش صد و چهل و هفتمین جلسه شورای عالی آموزش و پرورش در تاریخ ۱۳۷۹/۲/۲۹ است که در آن قید شده است مدیران، برنامه‌ریزان و همه افرادی که در تعلیم و تربیت دانش‌آموزان نقشی برعهده دارند، مکلف‌اند در برنامه‌ریزی امور، سازمان‌دهی فعالیت‌ها و انجام وظایف مربوط به گونه‌ای اقدام کنند که تا پایان دوره تحصیلی دستیابی دانش‌آموزان به اهداف تعیین شده ممکن باشد. این اهداف شامل هشت حوزه اعتقادی، اخلاقی، علمی و آموزشی، فرهنگی و هنری، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و زیستی می‌باشد (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۷۹).

پیشینه پژوهش

مقدم‌زاده (۱۳۹۳) در پژوهشی به «شناسایی راهکارهای مؤثر نهادینه‌سازی فرهنگ ایثار و شهادت در مدارس از نظر دبیران دوره متوسطه شهر قم» پرداخته است. نتایج پژوهش وی نشان داد که اولاً، از نظر دبیران، در میان راهکارهای آموزشی، پژوهشی، فرهنگی و هنری مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ ایثار و شهادت در مدارس، راهکارهای آموزشی با میانگین ۴/۲۱ بیشترین و راهکارهای پژوهشی با میانگین ۲ کمترین تأثیر را دارند؛ ثانیاً، در اکثر سؤالات بین نظرات پاسخ‌گویان از لحاظ عوامل دموگرافیک تفاوت معناداری در سطح $p < 0/05$ ملاحظه نمی‌شود.

جعفری هرنندی و یزدخواستی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تحلیل میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی» به این نتایج دست یافتند: ۱. در مجموع، ۱۲۳۰ مرتبه به محورها و مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت توجه شده است. ۲. بیشترین توجه به محور ایثار، در کتاب فارسی کلاس دوم راهنمایی و کمترین توجه به [این] محور و سایر اصطلاحات، در کلاس دوم ابتدایی و کتاب‌های تاریخ اول و دوم راهنمایی شده است.

شهرکی پور (۱۳۹۲) در پژوهشی با نام «بررسی محتوای کتب درسی دوره راهنمایی تحصیلی

در گسترش فرهنگ ایثار و شهادت» به این نتیجه رسید که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، در درونی کردن فرهنگ ایثار و شهادت، افزایش اعتقاد دانش آموزان به ارزش های فرهنگ ایثار و شهادت، احترام به قشر ایثارگران، آشنایی دانش آموزان با ویژگی های شهدا و تبلیغ و ترویج ارزش های فرهنگ ایثار و شهادت و دفاع مقدس نقش داشته است.

مرزوقی و فولادچنگ (۱۳۹۰) در پژوهشی با نام «ارزیابی برنامه درسی دوره ابتدایی (اهداف و محتوا) از منظر فرهنگ ایثار و شهادت» به این نتایج دست یافتند که در اهداف کلی دوره ابتدایی تنها در حوزه اجتماعی یک مورد و در حوزه اهداف سیاسی دو مورد و در اهداف اعتقادی دوره ابتدایی نیز تنها یک مورد به طور مستقیم به این موضوع پرداخته اند. نتایج تحلیل محتوا نشان داد که در کتب درسی دوره ابتدایی، بیشتر به مبانی ایثار و شهادت پرداخته شده است. همچنین، از بین مؤلفه های مبانی ایثار و شهادت بیشتر به صفات متعالی، همدلی و حق گرایی پرداخته شده و از بین مؤلفه های مفاهیم ایثار و شهادت نیز مقوله معرفی الگوها مورد توجه بیشتری بوده است.

هاونگی (۱۳۸۹) در پژوهشی با نام «شیوه های پرورش فرهنگ شهادت در نظام تعلیم و تربیت» این راهکارها را پیشنهاد می کنند: ۱. تدوین برنامه درسی مبتنی بر مؤلفه های فرهنگ شهادت در مقاطع گوناگون تحصیلی؛ ۲. بررسی آثار مخرب برنامه درسی پنهان از جنبه فرهنگ ایثار و شهادت؛ ۳. چگونگی استفاده از زبان هنری در پرورش فرهنگ ایثار و شهادت؛ ۴. شناسایی فرصت های یادگیری مناسب از جنبه فرهنگ ایثار و شهادت.

هاونگی (۱۳۸۹) همچنین در پژوهشی با عنوان «بررسی میزان برخورداری کتاب های درسی دوره راهنمایی تحصیلی، از مؤلفه ها و مفاهیم مربوط به فرهنگ شهادت» به این نتیجه رسید که از بین تمام صفاتی که برای شهید در تمام کتب دوره راهنمایی تحصیلی مطرح شده به صفت شهادت طلبی بیش از سایر صفات اشاره شده است و بقیه صفات مطرح شده به میزان خیلی کم در تمام کتب درسی مورد بحث قرار گرفته اند. بدین مفهوم که صفاتی نظیر حقیقت جویی، شجاعت، صبر و استقامت، دین داری، ذلت ناپذیری و عزت تقریباً مورد غفلت قرار گرفته اند. همین طور از لحاظ ابعاد، بعد کارکرد اجتماعی مورد توجه بسیار کمی قرار گرفته است.

یافته های پژوهش سبحانی نژاد و یوزباشی (۱۳۸۷) با عنوان «بررسی میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در محتوای کتاب های درسی فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوره

راهنمایی کشور» از این قرار است: ۱. عمده ترین مؤلفه های فرهنگ ایثار و شهادت شامل: کشته شدن در راه خدا، از خودگذشتگی، دگرخواهی، خداجویی، معارضه با خشونت طلبی، مبارزه با تجاوزگری و ظلم، مبارزه در راه خدا، کاری بالاتر از وظیفه انجام دادن، تلاش و سازندگی، مقاومت و ایستادگی، بصیرت، مشارکت در کار گروهی، تقوا، مردن با عزت، منادی عدالت، ادای تکلیف الهی، قناعت و صبر، توکل بر خدا، فداکاری، صداقت و دوری از دنیاپرستی است؛ ۲. در مجموع تحلیل کتاب های درسی فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوره راهنمایی مشخص شد که کتاب های مذکور، ۲۹۹ مرتبه به مؤلفه های فرهنگ ایثار و شهادت توجه کرده اند؛ ۳. بیشترین توجه به مؤلفه های مبارزه با ظلم (۶۴ مرتبه) و مقاومت و ایستادگی (۵۴ مرتبه) بوده است؛ ۴. کمترین توجه به مؤلفه های کاری بالاتر از وظیفه انجام دادن (بدون توجه) و تلاش و سازندگی (یک مرتبه) بوده است.

آرمند (۱۳۸۷) در تحقیق خود با عنوان «بررسی مفاهیم ایثار و شهادت در کتاب های درسی دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه» دریافت که توزیع مفاهیم در سه دوره مناسب است و از نظر ارتباط عمودی بین مفاهیم بین دوره های تحصیلی هماهنگی وجود دارد، ولی در اکثر کتاب های درسی هر سه دوره به مفاهیم مرتبط با شهید و شهادت کمتر پرداخته شده و نیازمند توجه بیشتر است.

بهالگردی، سعیدی رضوانی و صحافیان (۱۳۸۷) در پژوهش خود به نام «تأملی در میزان استفاده از ظرفیت درس زبان و ادبیات فارسی (دوره متوسطه) در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت» برای فرهنگ ایثار و شهادت، چهار وجه ادبیات عاشورایی، ادبیات دفاع مقدس، ادبیات پایداری سایر کشورها و ادبیات انقلاب اسلامی لحاظ کردند. براساس یافته های این پژوهش، از پتانسیل عظیم درس زبان و ادبیات فارسی دوره متوسطه در سرایت فرهنگ ایثار و شهادت تا حد زیادی غفلت شده است.

رعنایی پور (۱۳۸۵) در پژوهش خود با عنوان «پاسداری از فرهنگ ایثار و شهادت در حوزه آموزش و پرورش»، نقص در کتاب های درسی، ضعف در فضای فیزیکی مدارس و بی توجهی کادر آموزشی را به عنوان مهم ترین عوامل تضعیف کننده فرهنگ ایثار و شهادت معرفی می کند.

حسن زاده (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان «نقش و کارکرد نهادهای آموزشی در انتقال ارزش های اجتماعی - فرهنگی» به این نتیجه رسید که نهادهای آموزشی هر کشور در انتقال ارزش ها، سنت ها و هنجارهای اجتماعی نقش مهمی دارند و منعکس کننده ارزش ها و هنجارهای فرهنگی - اجتماعی جامعه محسوب می شوند.

یافته های تیسدل^۱ (۲۰۰۳)، آیزنر^۲ (۲۰۰۲) و ژيرو^۳ (۱۹۹۲) بر این نکته اشاره دارد که یکی از اهداف مهم آموزش و پرورش، تدوین برنامه درسی در راستای پرورش باورها، نگرش ها و رفتارهای ارزشی و فرهنگی ملت هاست. پژوهش های دیگری نیز مانند: میدگلی و اندرمان^۴ (۲۰۰۳)، نیمی و جون^۵ (۱۹۹۳) و ریبا^۶ (۱۹۹۷) نشان داده اند که آموزش ارزش ها از طریق نظام آموزشی بسیار مؤثر است، زیرا می تواند نسل نو را قادر می سازد تا جامعه ای بهتر و مطلوب تر ایجاد کند.

در جمع بندی پیشینه ها می توان اذعان کرد که پژوهش های فوق و جست و جو در سایر مقالات منتشر شده در حوزه فرهنگ ایثار و شهادت، گویای این نکته است که تاکنون در هیچ اثر پژوهشی مستقلی، جایگاه فرهنگ ایثار و شهادت در اهداف دوره متوسطه مورد بررسی قرار نگرفته است. از این رو، پژوهش حاضر با هدف پوشش دادن این خلأ علمی - فرهنگی برای بهره مندی نظام آموزش متوسطه جمهوری اسلامی ایران نگاشته شده است.

روش پژوهش

پژوهش به شیوه توصیفی شامل تحلیل اسنادی^۷ و نیز تحلیل محتوا^۸ انجام شده است. بدین صورت که ابتدا محورها و مؤلفه های فرهنگ ایثار و شهادت به کمک روش تحلیل اسنادی از متون نظری و سوابق پژوهشی احصاء و سپس میزان توجه به آنها در اهداف مصوب دوره

1- Tisdell
2- Eisner
3- Giroux
4- Midgley & Anderman
5- Niemei & Junn
6- Ryba
7- Documentary Analysis
8- Content Analysis

متوسطه، تحلیل محتوا شده است. کرلینجر^۱ (به نقل از بیابانگرد، ۱۳۸۴: ۳۹۰) تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است. واحد ثبت در این تحقیق، مضمون است. روش شمارش نیز، فراوانی است. مقوله‌بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای است، یعنی طبقات (مقوله‌ها) قبل از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند (نوریان، ۱۳۸۹: ۶۵).

جامعه و نمونه پژوهش

جامعه پژوهشی در بخش تحلیل اسنادی تمام متون مرتبط با فرهنگ ایثار و شهادت بوده و در بخش تحلیل محتوا نیز متن اهداف دوره متوسطه (اهداف هشتگانه) مصوب جلسه شماره ۶۴۷ شورای عالی آموزش و پرورش است که در جدول (۱) آمده است:

جدول ۱- جامعه پژوهشی تحلیل محتوا به تفکیک اهداف هشتگانه

تعداد	اهداف
۱۶	اعتقادی
۱۸	اخلاقی
۱۳	علمی و آموزشی
۹	فرهنگی و هنری
۱۴	اجتماعی
۶	زیستی
۱۳	سیاسی
۱۳	اقتصادی

با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و محدودیت جامعه پژوهشی، از نمونه گیری صرف نظر شده و کل جامعه آماری موجود و مرتبط در بخش تحلیل اسنادی بررسی شده، به علاوه کل متن اهداف مصوب دوره متوسطه نیز تحلیل محتوا شده است.

ابزارهای اندازه گیری

ابزارهای اندازه گیری در بخش تحلیل اسنادی، فرم فیش برداری از اطلاعات و در بخش تحلیل محتوا نیز سیاهه تحلیل محتوا بوده است.

لازم به ذکر است به منظور شناسایی محورها و مؤلفه های فرهنگ ایثار و شهادت پس از مطالعه و بررسی منابع نظری و سوابق پژوهشی در این زمینه [از جمله: جعفری هرنیدی، یزدخواستی (۱۳۹۳)، غلامی علوی (۱۳۹۳)، دژگیر (۱۳۹۱)، مرزوقی و فولادچنگک (۱۳۹۰)، هاونگی (۱۳۸۹)، احمدی (۱۳۸۷)، سبحانی نژاد و یوزباشی (۱۳۸۷)، فهیمی (۱۳۸۷)، جمشیدیان و همکاران (۱۳۸۷)، سعیدی رضوانی و عرب زوزنی (۱۳۸۵)] فهرستی از عمده ترین مؤلفه های فرهنگ ایثار و شهادت تهیه شد و در اختیار متخصصان برنامه ریزی درسی و فرهنگ ایثار و شهادت قرار گرفت و پس از چند مرحله بررسی و اصلاح، در نهایت، چارچوب مفهومی در چهار محور و ۴۳ مؤلفه به شکل جدول (۲) تدوین شد.

روایی و پایایی

به منظور حصول اطمینان از وجود روایی^۱، از روش روایی صوری، محتوایی و نظر متخصصان استفاده شده است.

برای تأمین پایایی^۲ نیز، از روش ویلیام اسکات^۳ (۱۳۹۱) استفاده شد؛ بدین صورت که فرم تحلیل محتوا در اختیار پنج نفر از صاحب نظران حوزه برنامه ریزی درسی و فرهنگ ایثار و شهادت قرار گرفت و ضریب توافق آنها براساس داده های ذیل ۹۶/۷ درصد به دست آمد:

$$C.R = \frac{\text{مقوله های مورد توافق}}{\text{کل مقوله ها}} \times 100$$

$$C.R = \frac{42 + 43 + 41 + 40 + 42}{5 \times 43} \times 100 = 96/7$$

- 1- Validity
- 2- Reliability
- 3- William Scott

جدول ۲- چارچوب مفهومی محورها و مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت

مؤلفه	محور
معرفی و تعریف واژه‌های ۱. شهید، ۲. شهادت، ۳. ایثار	۱. نام‌ها و تعاریف ایثار و شهادت
۴. قرب و منزلت شهید نزد خداوند، پیامبران، امامان و اجتماع	۲. جایگاه و ارزش ایثار و شهادت
۵. خداجویی، ۶. خودباوری، ۷. بصیرت، ۸. توکل بر خدا، ۹. ترجیح رضای خدا، ۱۰. انجام دادن تکالیف الهی، ۱۱. تقوا، ۱۲. امر به معروف، ۱۳. نهی از منکر، ۱۴. صداقت، ۱۵. قناعت، ۱۶. صبر، ۱۷. عمل شایسته، ۱۸. محاسبه نفس، ۱۹. دانش‌اندوزی، ۲۰. پرهیز از دنیاپرستی، ۲۱. اعتقاد به حکومت اسلامی، ۲۲. اعتقاد به ولایت مطلقه فقیه، ۲۳. ترجیح منافع نظام بر منافع شخصی، ۲۴. از خودگذشتگی، ۲۵. دگرخواهی، ۲۶. کشته شدن در راه خدا، ۲۷. انجام دادن کاری بالاتر از وظیفه، ۲۸. مشارکت در کار گروهی، ۲۹. رعایت نظم، ۳۰. وظیفه‌شناسی، ۳۱. مبارزه علیه بی‌عدالتی، ۳۲. معارضة با خشونت طلبی، ۳۳. مبارزه با تجاوزگری و ظلم، ۳۴. تلاش و سازندگی، ۳۵. مقاومت و ایستادگی، ۳۶. مداومت و پشتکار، ۳۷. خدمت به مردم، ۳۸. حساسیت به نیازمندان، ۳۹. احساس غرور ملی و مذهبی، ۴۰. دفاع از میهن، ۴۱. نصرت دین.	۳. صفات عملی ایثار و شهادت
۴۲. زنده نگه داشتن اسلام، ۴۳. استقلال جامعه	۴. پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

داده‌های اسنادی به شیوه کیفی و داده‌های تحلیل محتوا با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون مورد بررسی قرار گرفته است. البته در این ارتباط ابتدا فراوانی محورها در محتوای اهداف مصوب دوره متوسطه، استخراج و در جدول مربوطه درج شد؛ سپس داده‌های پژوهش در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون (بهنجار کردن داده‌های جدول فراوانی، محاسبه بار اطلاعاتی مقوله‌ها و به دست آوردن ضریب اهمیت آنها) تجزیه، تحلیل و توصیف شدند که در ادامه به توضیح مراحل سه‌گانه آن پرداخته می‌شود.

مرحله اول: ماتریس فراوانی های جدول فراوانی باید بهنجار شوند که برای این کار از این

رابطه استفاده می شود:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i = 1, 2, 3, \dots, m, j = 1, 2, \dots, n)$$

هنجار شده ماتریس فراوانی $P =$ فراوانی مقوله $F =$ شماره پاسخ گو $i =$ شماره مقوله $j =$

تعداد پاسخ گو $m =$

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه کرده، در ستون های مربوط قرار می دهیم.

برای این منظور از رابطه زیر استفاده می شود:

$$E_j = -K \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}] \quad (j = 1, 2, n) \quad K = \frac{1}{L_{nm}}$$

هنجار شده ماتریس $P = (1, 2, \dots, n)$ لگاریتم نپری $L_n =$ شماره پاسخ گو $i =$ شماره مقوله $j =$

تعداد پاسخ گو $m =$

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله ها $(i = 1, 2, \dots, n)$ ضریب اهمیت هر یک از

مقوله ها محاسبه شده، هر مقوله ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (W_j)

بیشتری برخوردار است. برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده است:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j} \quad (j = 1, 2, n) \quad K = \frac{1}{L_{nm}}$$

درجه اهمیت $W_j =$ بار اطلاعاتی هر مقوله $E_j =$ تعداد مقوله ها $n =$ شماره مقوله $j =$

لازم به ذکر است در محاسبه E_j مقادیر P_{ij} که برابر صفر باشد به دلیل بروز خطا و جواب

بی نهایت در محاسبات ریاضی با عدد بسیار کوچک 0.00001 جایگزین شده است، اما ز شاخصی

است که ضریب اهمیت هر مقوله را در یک پیام با توجه به شکل پاسخ گوها مشخص می کند. از

طرفی، با توجه به بردار w ، مقوله های حاصل از پیام را نیز رتبه بندی می کنیم (آذر، ۱۳۸۰: ۹-۱۰).

یافته‌های پژوهش

سؤال پژوهش: چارچوب مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت تا چه حدی در اهداف مصوب

دوره متوسطه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران محقق شده است؟

تحلیل محتوای اهداف مصوب دوره متوسطه نشان داد این اهداف از میان محورها به نام‌ها و تعاریف ایثار و شهادت، صفات عملی ایثار و شهادت و پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت و از میان ۴۳ مؤلفه مفهومی به ۴۱ مؤلفه پرداخته‌اند.

در جدول (۳) فراوانی و درصد توجه به محورهای فرهنگ ایثار و شهادت آورده شده است. چنانچه جدول مذکور نشان می‌دهد، از مجموع ۳۸ فراوانی مرتبط با محورهای مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت، ۲ فراوانی (۵/۳ درصد) در محور نام‌ها و تعاریف ایثار و شهادت، ۳۵ فراوانی (۹۲/۱ درصد) در محور صفات عملی ایثار و شهادت و ۱ فراوانی (۲/۶ درصد) در محور پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت بوده و متأسفانه به محور جایگاه و ارزش ایثار و شهادت توجهی نشده است.

همچنین تراکم فراوانی‌ها در میان اهداف مصوب بدین صورت که در اهداف اعتقادی ۷ فراوانی (۱۸/۴ درصد)، اهداف اخلاقی ۸ فراوانی (۲۱/۱ درصد)، اهداف فرهنگی ۱ فراوانی (۲/۶ درصد)، اهداف اجتماعی ۸ فراوانی (۲۱/۱ درصد)، اهداف زیستی ۱ فراوانی (۲/۶ درصد)، اهداف سیاسی ۹ فراوانی (۲۳/۷ درصد) و در اهداف اقتصادی ۴ فراوانی (۱۰/۵ درصد) اختصاص داده شده، اما متأسفانه در اهداف آموزشی به محورها و مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت توجهی نشده است.

در مجموع با توجه به نتایج آماری به دست آمده در این جدول می‌توان اذعان داشت که میزان توجه و جهت‌گیری توزیع محورها و مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت در اهداف مصوب دوره متوسطه نارسایی‌هایی دارد، زیرا اولاً، به برخی از محورها و مؤلفه‌ها توجه بسیار کمی شده و ثانیاً تراکم مؤلفه‌ها در ساحت‌های مختلف اهداف نیز نامتوازن است.

جدول ۳- توزیع فراوانی توجه به محورهای فرهنگ ایثار و شهادت
در اهداف مصوب دوره متوسطه

محورها	نامها و تعاریف ایثار و شهادت	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت	صفات عملی ایثار و شهادت	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت	مجموع فراوانی	درصد	
اهداف مصوب	اعتقادی	۱	۰	۶	۰	۷	۱۸/۴
	اخلاقی	۰	۰	۸	۰	۸	۲۱/۱
	آموزشی	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	فرهنگی	۰	۰	۱	۰	۱	۲/۶
	اجتماعی	۱	۰	۷	۰	۸	۲۱/۱
	زیستی	۰	۰	۱	۰	۱	۲/۶
	سیاسی	۰	۰	۸	۱	۹	۲۳/۷
	اقتصادی	۰	۰	۴	۰	۴	۱۰/۵
	مجموع	۲	۰	۳۵	۱	۳۸	۱۰۰

در جدول (۴) داده‌های به‌نجار شده توجه به محورهای فرهنگ ایثار و شهادت در اهداف مصوب دوره متوسطه جمهوری اسلامی ایران آمده است.
پس از نرمال‌سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش شانون، مقدار بار اطلاعاتی (EJ) هر یک از محورها به دست آمد، که در جدول (۵) آورده شده است.

بررسی جایگاه الگوی مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت و ارزیابی میزان تحقق آن در...

جدول ۴- داده‌های بهنجارشده توجه به محورهای فرهنگ ایثار و شهادت
بر حسب محورها، در اهداف مصوب دوره متوسطه

محورها	نامها و تعاریف ایثار و شهادت	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت	صفات عملی ایثار و شهادت	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت
اهداف مصوب دوره متوسطه	اعتقادی	۰	۰/۱۷۱	۰
	اخلاقی	۰	۰/۲۲۹	۰
	آموزشی	۰	۰	۰
	فرهنگی	۰	۰/۰۲۹	۰
	اجتماعی	۰/۵۰۰	۰	۰/۲۰۰
	زیستی	۰	۰	۰/۰۲۹
	سیاسی	۰	۰	۰/۲۲۹
	اقتصادی	۰	۰	۰/۱۱۴

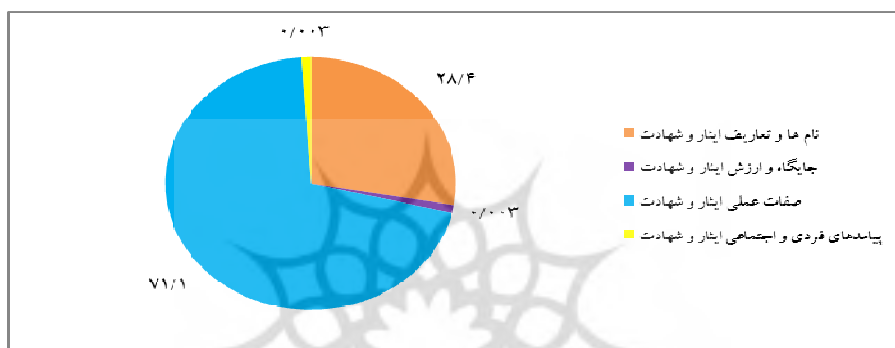
جدول ۵- مقدار بار اطلاعاتی محورهای فرهنگ ایثار و شهادت بر حسب محورها،
در اهداف مصوب دوره متوسطه

محورها	نامها و تعاریف ایثار و شهادت	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت	صفات عملی ایثار و شهادت	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۳۳۶	۰/۰۰۴	۰/۸۴۲	۰/۰۰۳

در مرحله پایانی ضریب اهمیت محورهای فرهنگ ایثار و شهادت با استفاده از فرمول مرحله سوم روش آنتروپی شانون محاسبه شده که آن هم در جدول زیر آمده و هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیشتری برخوردار است. نتایج جدول (۶) و نمودار (۱) نشان می‌دهد که از بین محورها، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به محور صفات عملی ایثار و شهادت (۰/۷۱۱) و کمترین ضریب اهمیت مربوط به محورهای جایگاه و ارزش ایثار و شهادت و پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت (۰/۰۰۳) بوده است.

جدول ۶- مقدار ضریب اهمیت محورهای فرهنگ ایثار و شهادت برحسب محورها، در اهداف مصوب دوره متوسطه

محورها	نامها و تعاریف ایثار و شهادت	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت	صفات عملی ایثار و شهادت	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۲۸۴	۰/۰۰۳	۰/۷۱۱	۰/۰۰۳

نمودار ۱- ضریب اهمیت محورهای فرهنگ ایثار و شهادت برحسب محورها، در اهداف مصوب دوره متوسطه

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان تحقق محورها و مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت در اهداف مصوب دوره متوسطه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران انجام گرفت. برای انجام چنین کاری ابتدا چارچوب مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت با استفاده از نظرات خبرگان این حوزه در ۴ محور و ۴۳ مؤلفه تدوین و سپس اقدام به تحلیل محتوای اهداف مصوب دوره متوسطه شد.

نتایج حاصل از بررسی نشان داد که؛ در مجموع ۳۸ مرتبه به مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت توجه شده که در میان اهداف مصوب هشت‌گانه دوره متوسطه، اهداف سیاسی با ۹

فراوانی و ۲۳/۷ درصد بیشترین میزان توجه را داشته‌اند، این درحالی است که متأسفانه اهداف علمی و آموزشی توجهی به این امر نداشته‌اند. همچنین نتایج بررسی و تحلیل میزان توجه در محورهای فرهنگ ایثار و شهادت حاکی از آن است که میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت در نام‌ها و تعاریف ایثار و شهادت (با ۲ فراوانی) به ترتیب ۰/۳۳۶ و ۰/۲۸۴، جایگاه و ارزش ایثار و شهادت (بدون توجه) ۰/۰۰۴ و ۰/۰۰۳، صفات عملی ایثار و شهادت (با ۳۵ فراوانی) ۰/۸۴۱ و ۰/۷۱۱، پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت (با ۱ فراوانی) ۰/۰۰۳ و ۰/۰۰۳ است.

یافته‌های فوق، یعنی عدم توجه کافی، نامتوازن بودن و عدم اولویت‌دهی به محورها و مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت با نتایج پژوهش‌های مقدم‌زاده (۱۳۹۳)، مرزوقی، فولادچنگ (۱۳۹۰) و رعنائی‌پور (۱۳۸۵) همسو هستند. در این مورد باید گفت اهداف مصوب دوره متوسطه، به عنوان یکی از گسترده‌ترین متون اثرگذار و جهت‌دهنده در آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، با توجه به مخاطبان فراوان و مستعدی که دارد و با در نظر داشتن رسالت‌های آموزشی و پرورشی خود، باید تربیت ارزشی به‌ویژه فرهنگ ایثار و شهادت را جزء اصلی‌ترین و محوری‌ترین رسالت‌های خود قرار می‌داد. نارسایی‌های گفته شده در یافته‌های پژوهش حاضر، برخی عملی و برخی نظری‌اند. این از آن جهت است که تعلیم و تربیت ارزش‌ها، تار و پودی در هم تنیده از عمل و نظر است، برخی از لغزش‌ها و آسیب‌های آن، نتیجه کج‌روی در عرصه و روابط عملی و برخی حاصل کج‌اندیشی در مقام نظر است. با توجه به تعامل و در هم تنیدگی عمل و نظر، ضعف‌های موجود در اهداف مصوب دوره متوسطه شکل بسیط نظری یا عملی ندارد، بلکه به صورت بافت‌های پیچیده، آشکار می‌شوند که در آنها اعمال و اندیشه‌ها، یکدیگر را تأیید و تقویت می‌کنند.

افزون بر پیامدهای مذکور با عنایت به تمرکز محتوای برنامه‌های درسی در ایران بر کتب درسی، عدم جامعیت توجه به بخش عظیمی از ادبیات گردآمده پیرامون مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت، موجب نقصان در تولید محتوای کتاب و برنامه‌های درسی شده و در نتیجه، دانش‌آموزان آینده‌آفرین جامعه، اطلاعات کمی از شهید و شهادت و ارزش‌های والای شهیدان دارند و این خود به نوعی، آینده جامعه اسلامی و اهداف سیاسی و اعتقادی نظام جمهوری اسلامی را با خطر مواجه خواهد کرد.

در جمع‌بندی می‌توان گفت با توجه به اینکه آموزش و پرورش مهم‌ترین نهاد رسمی جامعه است که در کنار خانواده، عهده‌دار تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان از سطوح پیش‌دبستانی تا پایان دوره آموزش متوسطه است، همگان انتظار دارند که در راستای رشد اخلاقی و معنوی دانش‌آموزان که از نیازهای مهم زندگی امروزی است، نقش مؤثرتری ایفا کند.

پیشنهادها

- سیاست‌گذاران آموزشی و برنامه‌ریزان درسی در ویراست‌های آتی اهداف مصوب دوره متوسطه به محورها و مؤلفه‌های کمتر توجه‌شده فرهنگ ایثار و شهادت به عنوان حلقه‌ای مفقوده، عنایت بیشتری داشته باشند.
- با توجه به روند تحولات و پیشرفت‌های جامعه امروز، از رویکرد آینده‌نگری و توجه به نیازهای جدید در حوزه فرهنگ ایثار و شهادت به‌منظور تعیین اهداف مصوب استفاده شود.
- برای افزایش میزان یادگیری، صاحب‌نظران سعی کنند مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت را به صورت ماریچی در خلال برنامه‌های آموزشی تنظیم کنند و ارائه دهند.
- طراحی بسته‌ها و نرم‌افزارهای مرتبط با آموزش مباحث مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت ویژه دانش‌آموزان می‌تواند به عنوان مکملی ارزشمند مورد استفاده قرار گیرد.
- دبیران آموزشی به عنوان یکی از مهم‌ترین افراد تأثیرگذار در دوره متوسطه می‌توانند مفاهیم مرتبط با مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت را در فرصت‌ها و مناسبت‌های گوناگون برای دانش‌آموزان تبیین کنند تا این مباحث مغفول نمانند.
- در هنگام تدوین اهداف با رویکرد فرهنگ ایثار و شهادت، ضمن توجه به ویژگی‌های روان‌شناختی دانش‌آموزان، سعی شود حیطه‌های یادگیری (شناختی، عاطفی و عملکردی) نیز به گونه‌ای متوازن مورد توجه قرار گیرد.

فهرست منابع

۱. آذر، عادل (۱۳۸۰). «بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا». فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س). شماره‌های ۳۷ و ۳۸.
۲. آرمنند، محمد (۱۳۸۷). بررسی مفاهیم ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه. مجموعه مقالات همایش ملی ایثار و شهادت، فرصت‌ها و چالش‌ها در حوزه‌های فرهنگ، اقتصاد و سیاست. مازندران: دانشگاه مازندران.
۳. احمدی، مجید (۱۳۸۷). بررسی نقش دوره راهنمایی کشور در انتقال فرهنگ شهادت، ایثار و جهاد براساس تحلیل محتوای درسی فرهنگ اسلامی، فارسی و علوم اجتماعی. مجموعه مقالات همایش ملی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۴. اسکات، ویلیام (۱۳۹۱). تئوری حسابداری مالی. ترجمه علی پارسائیان، تهران: ترمه.
۵. بیابانگرد، اسماعیل (۱۳۸۴). روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: دوران.
۶. بهالگردی، بهاره؛ سعیدی‌رضوانی، محمود و صحافیان، مهدی (۱۳۸۷). تأملی در میزان استفاده از ظرفیت درس زبان و ادبیات فارسی (دوره متوسطه) در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت. مجموعه مقالات همایش ملی ایثار و شهادت، فرصت‌ها و چالش‌ها در حوزه‌های فرهنگ، اقتصاد و سیاست، مازندران: دانشگاه مازندران.
۷. جعفری‌هرندی، رضا و علی یزدخواستی (۱۳۹۳). «تحلیل میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی». دوفصلنامه تربیت اسلامی. دوره ۹. ش ۱۸.
۸. جمشیدیان، عبدالرسول و مهدی صادقیان (۱۳۸۷). تحلیل محتوای کتب دوره ابتدایی از نظر میزان توجه به متغیرهای فرهنگ ایثار و شهادت. مجموعه مقالات همایش ملی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۹. حسن‌زاده، رمضان (۱۳۸۲). «نقش و کارکرد نهادهای آموزشی در انتقال ارزش‌های اجتماعی- فرهنگی». فصلنامه نوآوری‌های آموزشی. دوره ۲. ش ۴.
۱۰. حیدری، زهرا (۱۳۹۲). نقش زنان مسلمان انقلابی در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد تهران.

۱۱. خوش قدم خو، صدرالله و همکاران (۱۳۹۱). «تبیین پیامدهای جهانی شدن اقتصادی بر اهداف علمی و آموزشی مقطع متوسطه آموزش و پرورش ایران». فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره ۸، ش ۲.
۱۲. دایره المعارف تشیع (۱۳۷۵). ج ۲، تهران: محبی.
۱۳. دژگیر، مریم (۱۳۹۱). فرهنگ ایثار و شهادت در اندیشه و سیره حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۶). لغت‌نامه. ج ۳. تهران: دانشگاه تهران.
۱۵. رعنائی‌پور، مجید (۱۳۸۵). پاسداری از فرهنگ ایثار و شهادت در حوزه آموزش و پرورش. چکیده مقالات نخستین همایش علمی فرهنگ ایثار و شهادت. شیراز: دانشگاه شیراز.
۱۶. سبحانی‌نژاد، مهدی و علیرضا یوزباشی (۱۳۸۷). بررسی میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در محتوای کتاب‌های درسی فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی دوره راهنمایی کشور. مجموعه مقالات همایش ملی ایثار و شهادت، فرصت‌ها و چالش‌ها در حوزه‌های فرهنگ، اقتصاد و سیاست. مازندران: دانشگاه مازندران.
۱۷. سعیدمنش، نصرت الله و فروزان الهی (۱۳۸۹). آثار و پیامدهای فرهنگی ایثار و شهادت در مقابل تهاجم فرهنگی. مجموعه مقالات همایش ملی ایثار و شهادت و توسعه کشور. کرمانشاه: دانشگاه رازی.
۱۸. سعیدی رضوانی، محمود و احمد عرب‌زوزنی (۱۳۸۵). فرهنگ شهادت در کتاب‌های درسی دوره راهنمایی تحصیلی. مجموعه مقالات نخستین همایش علمی فرهنگ ایثار و شهادت، شیراز: دانشگاه شیراز.
۱۹. شهرکی‌پور، حسن (۱۳۹۲). «بررسی محتوای کتب درسی دوره راهنمایی تحصیلی در گسترش فرهنگ ایثار و شهادت». فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی. دوره ۱۰، ش ۱۰.
۲۰. شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۷۹). اهداف دوره متوسطه. مصوب شش‌صد و چهل و هفتمین جلسه شورای عالی آموزش و پرورش.
۲۱. علی‌اکبری، راضیه (۱۳۸۹). ایثار و شهادت و جهانی شدن. مجموعه مقالات ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، قم: دانشگاه قم.

۲۲. غفاری هاشجین، زاهد و موسی افضلیان سلامی (۱۳۹۰). *گفتمان ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی*. تهران: دانشگاه شاهد.
۲۳. غلامی علوی، منصوره (۱۳۹۳). *مطالعه ابعاد اجتماعی فرهنگ ایثار و شهادت به مثابه سرمایه اجتماعی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد تهران.
۲۴. فهیمی، محمدصادق (۱۳۸۷). *فرهنگ ایثار و شهادت و شاخص‌های آن*. مجموعه مقالات همایش ملی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۲۵. مرزوقی، رحمت‌الله و محبوبه فولادچنگ (۱۳۹۰). *ارزیابی برنامه درسی دوره ابتدایی از منظر فرهنگ ایثار و شهادت*. مجموعه مقالات اولین نشست علمی بررسی جایگاه فرهنگ ایثار و شهادت در نظام تعلیم و تربیت کشور. شیراز: دانشگاه شیراز.
۲۶. مزیدی، محمد (۱۳۹۰). *تبیین مؤلفه‌های نظریه اشتیاق در بررسی مفهوم ایثار و شهادت*. مجموعه مقالات اولین نشست علمی بررسی جایگاه فرهنگ ایثار و شهادت در نظام تعلیم و تربیت کشور. شیراز: دانشگاه شیراز.
۲۷. مقدم‌زاده، علی (۱۳۹۳). *شناسایی راهکارهای مؤثر نهادینه‌سازی فرهنگ ایثار و شهادت در مدارس از نظر دبیران شهر قم*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد تهران.
۲۸. نوریان، محمد (۱۳۸۹). *تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران*. تهران: گویش نو.
۲۹. هاونگی، حسین (۱۳۸۹). *شیوه‌های پرورش فرهنگ شهادت در نظام تعلیم و تربیت*. مجموعه مقالات همایش ملی ایثار و شهادت و توسعه کشور. کرمانشاه: دانشگاه رازی.
۳۰. هاونگی، حسین (۱۳۸۹). *بررسی میزان برخورداری کتاب‌های درسی دوره راهنمایی تحصیلی، از مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به فرهنگ شهادت*. مجموعه مقالات همایش ملی ایثار و شهادت و توسعه کشور. کرمانشاه: دانشگاه رازی.
31. Eisner, E, W (2002). *The educational imagination: on the desing and evaluation of school programs*. New York: Macmillan.
32. Giroux, H, A (1992). *The emancipation of teaching*. Boston: Allyn and Bacon.
33. Midgley, C. & Anderman, E, L (2003). Differences between elementary and middle school teachers and students. *Journal of Early Adolescence*, Vol. 15, N. 1.

34. Niemi, H.G. & Junn, J (1993). **Civic Sources and Political Knowledge of School Seniors**, Paper Presented at The Annual Meeting Of American Political Science Association, Washington, DC, September 2.
35. Ryba, R (1997). **Education, Democracy and Development: An International Perspective**. London: Springer Science & Business Medi.
36. Tisdell, E, J (2003). **Exploring Spirituality and Culture in Adult and Higher Education**. San Francisco: Jossey – Bass.

